

handelaars namen in de zeventiende eeuw de handel in ossen van de Deense grotendeels over, hetgeen uitmondde in de zogenaamde Hollacndertidcn. Hierbij was echter geen sprake, zoals men zou verwachten gezien de reputatie van Holland in de internationale handel destijds, van economische dominantie van het centrum (Holland) over de periferie (Denemarken), maar er bleef een wederzijdse afhankelijkheid bestaan. Gijsbers spreekt in dit verband van een symbiose. De vraag in Holland naar vlees was zo groot, dat de positie van de Denen tamelijk sterk bleef, totdat protectionistische maatregelen de internationale handel in ossen vrijwel deed stil vallen in de eerste helft van de achttiende eeuw. Wat dit laatste betreft is het echter wel opmerkelijk dat consumptie van vlees in Holland nauwelijks of niet afnam. Met die afhankelijkheid van het Deense aanbod viel het dus wel mee.

Maar wie zich tot de probleemstellingen en conclusies van het boek beperkt, doet zichzelf en ook Gijsbers te kort. Want buitengewoon boeiend is het betoog, dat van een grote deskundigheid en, gezien de indrukwekkende hoeveelheid bronnenmateriaal waarop zij zich baseert, vooral van een grote zorgvuldigheid getuigt. Met name het hoofdstuk over de organisatie van het transport heb ik met veel interesse gelezen. Dat ging over hoeveel runderen er in een schip gingen, over de omstandigheden aan boord, over de duur van de reis, over de communicatie (de taal) enzovoort. *Kapitale ossen* is daardoor een knap boek geworden.

Paul Brusse

K. Veelenturf, ed., *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie* (Nijmegen: Valkhof pers, 2000, 364 blz., f59,50, ISBN 90 5625 074 4).

In deze bundel vinden we in veertien artikelen de neerslag van een symposium dat in november 1999 in Nijmegen werd gehouden. In de inleiding, 'De Moderne Devotie en de kunst' passeren ten eerste een aantal klassieke en recente publicaties de revue over de relatie van de moderne devoten ten aanzien van verbeelding in het algemeen en de beeldende kunst in het bijzonder. Daarbij wordt helaas ook weer het geijkte citaat uit Huizinga's *Herfstij* geciteerd over de 'eenvoudige mannetjes en vrouwtjes, wier groote hemel zich welfde boven een minuskuul wereldje'. Verdient deze karakteristiek het nu werkelijk om geciteerd te worden, zoals op pagina 11 staat? Tenslotte volgt een korte presentatie van de artikelen en wordt de — beredeneerde — volgorde ervan uitgelegd.

De eerste vijf artikelen hebben alle iets te maken met 'verbeelding'. Kees Waaijman schetst in een zeer verhelderend betoog met vele voorbeelden de functie van de vrome verbeelding binnen het spirituele proces. Daarbij komt hij tot de conclusie dat beeldtaal nodig is om de zwakke fantasie te hulp te komen, maar dat het geloof uiteindelijk bereikt moet worden via de abstractie; de ziel strekt zich door de beeldtaal heen uit naar het allergoddelijkste. Zintuiglijke voorstellingen zijn noodzakelijk om het spirituele proces op gang te brengen, maar moeten tenslotte toch overstegen worden. Rudolf van Dijk vraagt zich in zijn bijdrage allereerst af of er een zekere symbiose is tussen woord en beeld bij de moderne devoten, voor hij tot zijn eigenlijke thema overgaat: de visualiteit in de *Geestelijke opklimmingen* van Gerard Zerbolt van Zutphen. Uit vele citaten wordt duidelijk dat werkwoorden als zien, kijken, schouwen veelvuldig voorkomen. Of het gebruik van beeldmateriaal wordt aanbevolen is niet relevant. Het gaat om het geestelijke zien, volgens een globale driedeling: lezen, overwegen en schouwen. Beelden zijn voorbijgaande hulpmiddelen om tot het beeldloze schouwen te komen. De volgende drie artikelen zijn wat specifiek van aard. Charles Caspers schrijft over de beeldrijke devotie van een blinde zuster tot het kind Jezus, José van Aelst bespreekt Suso's 100 beschouwingen

over het lijden en hun invloed op de meditatie bij de moderne devoten. Zelf gebruikte Suso ze voor zijn privé-devotie, bij de devoten is de tekst vooral een misoefening. Kathryn Rudy behandelt gebeden tot lichaamsdelen van Christus, en speciaal zijn bloedstortingen. Veel afbeeldingen vinden we niet in deze handschriften, maar soms zijn er wel miniaturen met schematische voorstellingen als geheugensteun. Het zesde artikel van Ulrike Hascher-Burger gaat over de rol van muziek, in casu van religieuze liederen. Zij spreekt in dezen van een kruisbestuiving tussen de Moderne Devotie en observatiebewegingen.

Dan volgen er twee artikelen over de moderne devoten en hun boeken/handschriften. Lydia Wierda vraagt zich af hoe het ideale boek van de Moderne Devotie eruit zag. Het is niet zo, dat boeken voor eigen gebruik niet verlucht werden en boeken die in opdracht geschreven werden voor anderen, wel. Boeken voor de mis of bijbels werden vaak uitvoeriger gedecoreerd dan strikt noodzakelijk zou zijn geweest. Er rustte dus zeker geen algeheel taboe op illustraties. Bovendien, zo concludeert zij, hadden boeken die er mooi uitzagen een grotere overlevingskans. Ook Rijcklof Hofman komt tot ongeveer dezelfde conclusie: de handschriften met werken van Geert Grote die hij voor zijn bijdrage heeft bestudeerd zijn alle tamelijk sober uitgevoerd. Voor de liturgie werden luxere exemplaren gebruikt.

Het artikel van Bert Cardon en Brigitte Dekeyzer over het verblijf van Dirk Bouts in Leuven eindigt met een negatieve conclusie: hij had wel contacten met het Windesheimse klooster Sint-Maartensdal, maar van directe invloed kan niet worden gesproken. Eerder zien zij in zijn kennis van de Stoa de kern van Bouts' ingehouden esthetiek. Deze conclusie doet de vraag rijzen waarom dan niet liever werk van bijvoorbeeld Hugo van der Goes onder de loep is genomen. In de volgende bijdrage schrijft A. M. Koldewij over geestelijke pelgrimage en de teksten die daarbij behulpzaam waren, soms voorzien van 'Vroniken', plaatjes die de doek van Veronica afbeelden. Deze geestelijke pelgrimages passen volgens hem in de sfeer van de Moderne Devotie, maar zijn er niet typerend voor. Harry Tummers bespreekt de collectie laat-middeleeuwse beelden van het klooster Soeterbeeck. Zij hoorden als vanzelfsprekend bij de dagelijkse devotie. Men schafte gangbare beelden aan, niet typisch rijk, maar ook niet erg arm. Ton Hendrikman vraagt zich af hoe een typisch Windesheims klooster annex kerk eruit zag. Bij de eenbeukige kloosterkerk zien we dikwijls een versmalling tussen het koorgedeelte en het gedeelte bestemd voor lekenbroeders en gasten. Deze 'knik' vinden we ook in kerken van andere orden en in parochiekerken. Wel hebben de Windesheimse kerken doorgaans een opvallend dieper koor. Kees Veelenturf bespreekt Windesheimse zegels. Veel voorkomend zijn afbeeldingen van Hiëronymus en Maria. Hij noemt de zegels niet erg 'verhalend' en in iconografisch opzicht niet vernieuwend of onorthodox. In het laatste artikel van A. G. Weiier staat Erasmus' kritiek op sommige schilderijen uit zijn tijd centraal, waarbij het er speciaal om gaat wat Erasmus, met zijn mede door de broeders gevormde achtergrond, daarover te zeggen had.

Al met al is dit een bundel die een schat aan informatie biedt, niet in het minst door de vele prachtige illustraties en de uitvoerige literatuuropgaven. Toch hield ik na lezing een ietwat merkwaardig gevoel over ten aanzien van de titel. Deze wekt de indruk dat het boek vooral voor kunsthistorici van belang is, maar de helft van de artikelen gaat niet specifiek over kunst. Bovendien hebben diverse bijdragen maar zeer zijdelings raakvlakken met de Moderne Devotie. En waar komt de uitdrukking 'Geen povere schoonheid' vandaan? Tot slot een formeel kritiekpunt: in de noten vinden we helaas het verfoeilijke gebruik om te citeren als: 'Weiier 1997' of 'Van Dijk 1998'. Waarom toch niet een korte titel erbij vermeld? Dan hoeft de lezer niet steeds de literatuurlijst op te slaan. Dat zal niet altijd nodig zijn, maar bij 'Huizinga 1984' (195) weet men toch zeker niet op voorhand welk boek bedoeld wordt!

M. van Dijk, *Een rij van spiegels. De heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen* (Dissertatie Groningen 2000, Middeleeuwse studies en bronnen LXX1; Hilversum: Verloren, 2000, 285 blz., f59,50, ISBN 90 6550 615 2).

In deze dissertatie staat een aantal vijftiende-eeuwse Middel nederlandse versies van de *vita* van de heilige Barbara centraal, waarbij het met name gaat om de vraag hoe dergelijke lectuur als 'vormingsmiddel' gebruikt kon worden in vijftiende-eeuwse (religieuze) vrouwenmilieus. Op deze manier wil de studie een bijdrage leveren aan drie onderzoeksterreinen: heiligen en hagiografie, de vroomheid in de Nederlanden en de geschiedschrijving van religieuze vrouwen. Deze studie draagt voor de schrijfster alleen al iets nieuws bij omdat er nog steeds een diepe kloof gaapt tussen de geringe belangstelling van mediëvisten en de populariteit van heiligen in de Middeleeuwen. Bovendien meent zij dat (mentaliteits-)historici tot nog toe meer geïnteresseerd waren in het concept heiligheid dan in de heiligen zelf. Haarzelf gaat het niet zozeer om de heilige als historische figuur uit haar eigen tijd, als wel om de wijze waarop cultuur werd overgedragen: hoe door middel van het leven van Barbara aan religieuze vrouwen de juiste *habitus* werd aangeleerd.

Daartoe wordt in het eerste hoofdstuk het verhaal van Barbara zelf verteld, waarin één van de centrale punten is dat zij door haar eigen vader ter dood werd gebracht omdat zij zich tot het christendom bekeerd had. Zij behoorde tot de veertien noodhelpers en moest mensen behoeden voor een onverwachte dood; juist in de late Middeleeuwen, een tijd van oorlogen en epidemieën een belangrijke functie. Er zijn drie Middel nederlandse redacties over van de *vita*: een korte, lange en een extra-lange. De negen vrouwenconventen waarin de *vitae* zijn overgeleverd ontwikkelden zich op één na tot slotkloosters, aldus hoofdstuk 2 waarin deze negen kloosters nader worden voorgesteld.

Vervolgens worden de *vitae* geplaatst in de context van de andere literatuur die in deze religieuze gemeenschappen werd gelezen. Uit deze boeken wordt dan weer een selectie gemaakt van die titels die als meest fundamentele geestelijke literatuur van de betreffende gemeenschap bestempeld kunnen worden. Hiervoor wordt het begrip co-tekst geïntroduceerd (in navolging van de Amerikaans historica Matter); samen met de *vitae* zijn deze werken bedoeld om de *habitus* van de zusters te vormen. Het gaat om heel traditioneel materiaal: de bijbel, woestijn- en kerkvaders, levens van Jezus en ook andere *vitae*. Vooral bijbelteksten zijn, uiteraard, belangrijk als basis voor datgene wat in een heiligenleven verteld wordt. In 'Afbeelding van heiligheid' (hoofdstuk 6) wordt dit nader uitgewerkt aan de hand van de elementen in de *vita* die een allegorische betekenis hebben: de drie ramen in de toren als symbool van de Drie-eenheid, de toren zelf als ideaalbeeld van het slotklooster en het stromende water (onder andere) verwijzend naar de vier stromen in het aards paradijs. Dit alles wijst naar de heilige als model van Christus — Barbara werd zelfs geacht familie te zijn van Hem — wier/wiens leven dient ter navolging. Zo konden de zusters door het lezen en eventueel afschrijven van dit leven hun leven op dat van de martelares Barbara afstemmen om, net als zij, rein van hart te kunnen worden.

Het belang van deze dissertatie is, dat duidelijk gemaakt wordt dat teksten een centrale rol speelden in deze vrouwengemeenschappen; zij vormen het referentiekader waarbinnen de inwonsters hun leven moesten vormen. Met name heiligenlevens — maar die niet alleen — zijn de spiegel waarin de zusters konden zien hoe ver zij nog van het ideaalbeeld afstonden en wat zij moesten doen om daar meer in de buurt te komen. Daarbij wordt steeds weer de nadruk gelegd op het reine hart. Alleen dat kan de mens, in casu vrouw geheel en al ontvankelijk maken voor het goddelijke. In de *vita* kunnen zij ook lezen hoe zij de juiste *habitus* moeten vormen als voorwaarde om tot deze reinheid van hart te kunnen komen. Het is ook interessant om te constateren dat vroeg-middeleeuws materiaal — Barbara was al vanaf de negende eeuw